

form the basis for the next term expenditure estimations of the activities of such centers is also important as well as the distribution of remuneration, or, conversely, punishment of responsible people. Thus, complex combination of management methods and influence in the implementation of economic activity of meat processing enterprises in the overall result should lead to a positive and in the dynamics growing final result.

Key words: meat processing enterprises, profit, cost management, motivation, strategy of enterprise.

УДК 167:330.14:330.8

ГЕНЕЗИС НАУКОВИХ ПОГЛЯДІВ НА ПОНЯТТЯ «ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ» В ЕКОНОМІЧНІЙ ТЕОРІЇ

Т.О. КРАВЧЕНКО, аспірант*

У статті досліджено історичні аспекти теорії людського капіталу. Проаналізовано наукові підходи до визначення економічного поняття «людський капітал». Запропоновано авторське визначення цього поняття. Проведено порівняльний аналіз сучасних поглядів на людський капітал і встановлено його базові ознаки.

Ключові слова: теорія людського капіталу, людський капітал, продуктивний капітал, запас, інвестиції.

Проблемам вивчення місця і ролі людини у виробництві, її здібностей і потреб, економічних позицій і продуктивних можливостей у всі історичні періоди розвитку економічних відносин приділялася велика увага. Вихідні передумови оцінки здібностей людини як особливої форми капіталу представлені вже в роботах класиків економічної науки В. Петті, А. Сміта, Д. Рікардо та К. Маркса. Але найбільш послідовно і адекватно соціально-економічна роль людини розкривається в теорії людського капіталу, сформульованій у 60-х роках ХХ ст. на основі досліджень Т. Шульца та Г. Беккера.

Питанням, пов'язаним з проблемою людського капіталу, присвячені праці таких сучасних вітчизняних дослідників, як: О.А. Грішнова, О.М. Бородіна, Н.В. Голікова, О.М. Головінов, А.В. Кудлай, О.П. Кошулько, В.П. Антонюк, А.В. Коровський, М.А. Ажажа, О.В. Левчук, Е.М. Лібанова, Л.І. Михайлова, Т.М. Кір'ян, С.Г. Климко та інших. Більшість із них вважає, що інвестування розвитку людського капіталу є головною передумовою інтелектуального, економічного, соціального та духовного прогресу держави.

Проте поки що відсутні комплексні дослідження теоретично-практичних засад цієї теорії, історизму уявлень як про людський капітал, його суттєві особливості та властивості, а також напрям зміни співвідношення сутнісних ознак у перспективі.

Метою статті є узагальнити погляди закордонних і вітчизняних науковців на суть поняття «людський капітал», його концептуальні засади та їх генезис.

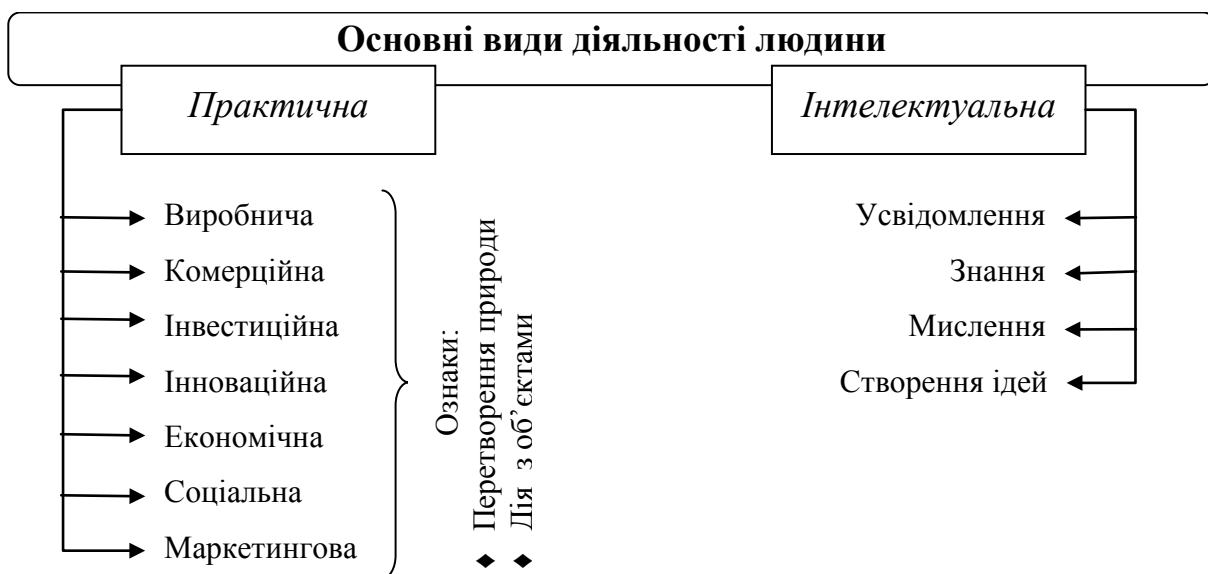
---

*Науковий керівник – М.І. Кісіль, к.е.н., заввідділом інвестицій ННЦ «Інститут аграрної економіки»

Методика досліджень. За теоретичну та методологічну базу проведених досліджень було взято фундаментальні положення економічної теорії, напрацювання вітчизняних економістів. Використано діалектичний та абстрактно-логічний методи досліджень.

Результати досліджень. За результатами проведених досліджень встановлено, що наукові погляди на економічне поняття «людський капітал» змінювались, що обумовлювалося розвитком суспільства.

Дослідження поняття людського капіталу розпочалися в 60-х роках ХХ століття. До цього, економісти зазвичай розглядали людину як робочу силу, котра не підлягає покращенню, удосконаленню [1], або як трудовий ресурс. Такий підхід зводить людину до різновиду засобу виробництва, а в кращому випадку до живої тяглової сили (худоби). Але людина в жодному разі не може бути біологічним активом підприємства, оскільки головною її відмінністю є сама людська діяльність (рис. 1) та її основні характеристики (рис. 2).

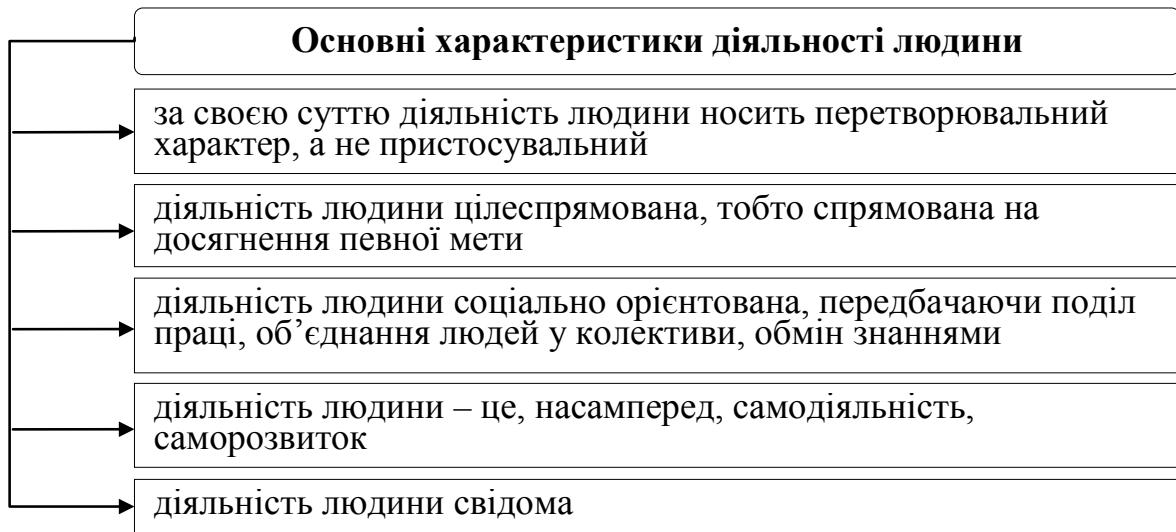

Рис. 1. Види діяльності людини

Ототожнення людини з живою тягловою силою зводить її працю до штучної, механічної. Але, на відміну від одноманітної тваринної праці, людина може змінювати свою діяльність, здатна розвиватися й удосконалюватися. Тому можна говорити про мету людської діяльності — удосконалення заради самої себе та заради отримання практичного результату. Звідси впливає найвища людська потреба в самовираженні через певні види діяльності. В той же час фундаментальною основою людини, яка піднімає її на якісно новий рівень ієрархічного розвитку, є інтелект, творчі здібності, творче мислення.

У другій половині ХХ століття ефективність економічного розвитку усе більш стала визначатися рівнем розвитку самого працівника, тобто накопиченим людським капіталом. Тому в 60-х роках минулого століття почався процес поступової трансформації робочої сили. Нині сукупність продуктивних здібностей і потреб людини формується у формі людського капіталу, який перетворюється на запас творчих здібностей і потреб, характерних для інноваційної стадії розвитку суспільства і функціонує у формі інноваційних ресурсів. Людський капітал — це

адекватна інноваційній стадії розвитку суспільства форма вираження творчих сил людини, включених до системи інноваційної економіки як головний чинник, що забезпечує високий динамізм і якість соціального й економічного прогресу суспільства.

Рис. 2. Основні характеристики діяльності людини

Згідно теорії людського капіталу, існує пропорційна залежність між величиною інвестицій у розвиток людського капіталу та ефективністю національної економіки. Її родоначальники Т. Шульц та Г. Беккер поклали в основу теорії дослідження залежності рівня доходів окремо взятого працівника, підприємства та суспільства, зокрема, від знань, навичок, здібностей, мотивацій та інших продуктивних здібностей в результаті здійснення інвестицій у людський капітал. Згідно цієї теорії у виробничому процесі беруть участь два види капіталу: фізичний, до складу якого відносять безпосередньо засоби виробництва, та людський, що оцінюється величиною доходу, який він здатний принести в майбутньому. Оскільки слово «фізичний» не співвідноситься з розумінням категорії капіталу, як вартості, що в процесі функціонування може набувати різної форми, доцільніше вирізняти наступні складові капіталу: основний, оборотний і людський.

Т. Шульц називає людським капіталом знання і навички людини, які набуваються в процесі навчання й освіти, сприяють зростанню продуктивної сили її праці. Цей капітал являє собою продукт цілеспрямованих інвестицій, що приносять дохід. На його думку, людським капіталом він стає тому, що є невід'ємною частиною самої людини, а її знання та здібності є джерелом її майбутніх заробітків. У статтях «Формування капіталу освіти» (1960) і «Інвестиції в людський капітал» (1961) він виклав своє бачення нової економічної ролі людини та її здібностей у сучасній економіці. В дискусіях про джерела економічного зростання Т. Шульц на перший план висунув роль освіти. Зміну структури та підвищення якості сукупної робочої сили він розглядав як результат вкладень у систему освіти. Вчений виокремлює такі основні елементи процесу формування людського капіталу: народження дітей та догляд за ними; набуття освіти та підготовка працівника на виробництві; медичне обслуговування; пошук

необхідної інформації про величину доходів та цін, а також міграцію робочої сили [2].

Системного вигляду теорія людського капіталу набула в роботах Г. Беккера «Людський капітал: теоретичний і емпіричний аналіз» та «Людський капітал». Науковець запропонував структуру розподілу особистих доходів, пояснив вікову динаміку доходів, а також нерівність в оплаті чоловічої і жіночої праці тощо [3].

С. Фішера, Р. Дорнбуша, Р. Шмалензі звертали увагу на здатність людського капіталу приносити дохід [4, с. 302 – 303]. Проте у своїх дослідженнях вони вважають, що суб'єктом інвестування розвитку людського капіталу є сама людина, яка в той же час являється і об'єктом. З таким твердженням не можна погодитись, оскільки протягом різних циклів функціонування людського капіталу, який співпадає з тривалістю життя його носія, вкладення у його розвиток здійснюють сім'я, підприємство, де працює людина, держава, а в деяких випадках міжнародні організації.

Сумнівним є також твердження, що людський капітал здатний приносити лише дохід. Хоча в умовах ринкової економіки це — головна мета інвестування розвитку людського капіталу, але не самоціль. Інвестиції подібного плану можуть мати на меті як економічні, так і позаекономічні цілі.

Вивчення поняття людського капіталу на пострадянському просторі розпочалося порівняно недавно, в 90-х роках минулого сторіччя.

Одним із перших досліджував людський капітал російський учений М.М. Критський, визначивши його «як загально-конкретну форму людської життєдіяльності» [5, с. 17]. На його думку, людський капітал являє собою сукупність здібностей людини, що дають можливість отримувати дохід, а формується він на основі природжених якостей людини за допомогою цілеспрямованих інвестицій у його розвиток [5, с. 21 – 22]. Проте автор забуває про набуті якості людини як учасника виробничого процесу, що дозволяє розглядати людський капітал поряд з іншими формами капіталу. Але його не можна використовувати аналогічно продуктивному капіталу.

Наявність відмінностей між фізичним і людським капіталом говорить про їхню неідентичність і про правомірність виділення в окремий вид капіталу людського (табл.). Базовою умовою формування людського капіталу є інвестування його розвитку, яке пов'язано одночасно із матеріальними витратами та витратами праці (зусиль) та часу власного носія. Отже, людський капітал стає капіталом лише за умови праці людини над собою.

Касаєва С.Д. дотримується думки, що під людським капіталом розуміють накопичені і використовувані у виробництві людські здібності та навички, то мова йде про два взаємопов'язані види людського буття — предметно-фіксований і функціональний. У першому випадку мається на увазі структура людського капіталу, здібності, втілені в людині і нерозривно пов'язані з її особистістю, а в іншому — функціональні здібності індивіда, які полягають у комунікабельності, ініціативності, активності [6, с. 10]. Вчений характеризує людський капітал не як здібності, знання, здоров'я, вміння, а як економічну форму їх формування і реалізації з метою одержання доходу на основі приватної власності та самореалізації.

Дослідження показали, що посилення уваги до вивчення теоретичних аспектів людського капіталу пов'язане з розвитком постіндустріального суспільства.

Порівняння спільних і відмінних рис людського і продуктивного капіталів

Людський капітал	Продуктивний капітал
<i>Спільні риси:</i>	
1. Чинник економічного зростання	
2. Це запас, тому може накопичуватись	
3. Здійснення інвестиції — передумова створення та накопичення цього виду капіталу	
4. Приносить дохід протягом тривалого часу	
5. Може зношуватись як фізично, так і морально	
<i>Відмінні риси:</i>	
1. Нематеріальний актив підприємства, використання якого вимагає участі його носія, оскільки невіддільний від нього	1. Має матеріально-речовий вигляд і не потребує участі самого власника у виробництві
1. Крім зносу, підлягає й збагаченню, тому темпи зносу значно повільніші, ніж у фізичного капіталі	2. Лише зношується
2. Закінчуючи свою трудову діяльність, не підлягає повному зносу і повністю не знецінюється	3. При виведенні з експлуатації амортизація повністю списується
3. Процес інвестування розвитку людського капіталу потребує не лише витрат грошових коштів, а й часу і праці самого носія, тому важлива мотивація останнього	4. Інвестуються матеріальні кошти
4. Інтегральний соціально-економічний ефект від інвестування	5. Матеріальний ефект від інвестицій
5. Довготривалий інвестиційний період (наприклад, для капіталовкладень у первинну освіту — 11 – 17 років)	6. Інвестиційний період 1 – 5 років

Так А.В. Кудлай, розглядаючи людський капітал як категорію для позначення «адекватної постіндустріальному станові суспільства соціально-економічної форми вираження продуктивних і комунікативних якостей, здібностей, сил, функцій та ролей людини...» [7, с. 7]. Можна погодитись, що поняття людського капіталу виникло в постіндустріальному суспільстві, але це не форма вираження притаманних постіндустріальному суспільству людських здібностей, навиків, якостей тощо. Адже, людський капітал функціонував уже при рабовласницькому способі виробництва, коли людина своєю працею починає створювати додатковий продукт, існує класова нерівність, а отже, з'являється можливість експлуатації людини людиною.

У своїх наукових розробках О.М. Головінов [8, с. 73 – 88] виділяє структурні елементи людського капіталу. Зокрема, пропонує до складу людського капіталу включати інтелектуальну, фахову, територіальну мобільність і духовну стабільність, природні і функціональні здібності. Автор розглядає людський капітал у запасі зазначених елементів, які формуються і накопичуються в процесі економічних та інноваційних інвестицій у людину. Слушні його висновки про те, що людський капітал виконує перетворювальну, відтворювальну, соціальну, інтегральну функції та функцію впливу на економічне зростання.

Голікова Н.В. вбачає економічну суть людського капіталу у «вартості запасу

здібностей, досвіду і знань, залученого до системи господарювання і капіталізованого на основі відносин найму, здатного приносити додану вартість (прибуток)» [9, с. 16]. Іншими словами, людський капітал є тією частиною людського потенціалу, яка приносить прибуток і працівнику, і роботодавцю. Проте дане тлумачення дещо обмежене, оскільки не відображає передумов формування (інвестування розвитку та накопичення) та всього спектру можливих результатів використання людського капіталу, наприклад, підвищення кваліфікації працівника, зростання продуктивності й якості його праці, моральних зисків.

Деяку схожість з поглядами Н.В.Голікової знаходимо в дослідженнях Н.В.Перепелиці, яка здійснила аналіз поняття з позиції різних напрямів економічної теорії, зокрема: теорії постіндустріального суспільства, концепції соціальної економіки та теорії прав власності. Враховуючи різноманітність методології досліджень, вона стверджує, що «людський капітал є динамічною сукупністю фізичних, соціальних і духовних складових потенціалу людини, який включає все більш широкий спектр здібностей і рис особистості в процесі розвитку господарської практики» [10, с. 6].

Ажажа М.А. висловлює думку, що людський капітал «включає потенційні здібності, що протягом певного періоду створюють продукти і доходи, а також інвестиції як витрат на підтримку цієї здатності» [11, с. 11]. У той же час автор пропонує класифікацію основних видів цього капіталу, яка відображає його складові на індивідуальному рівні, а також на мікро-, мезо- та макрорівнях, виділяючи наступні: трудовий капітал, інтелектуальний капітал, капітал здоров'я, соціальний капітал, культурно-моральний капітал, організаційний капітал, інноваційний капітал, організаційно-підприємницький капітал, клієнтський капітал, структурний капітал.

Важливу роль у дослідженні людського капіталу як економічного явища відіграли О.А.Грішнова, яка стала першовідкривачем людського капіталу для економічної науки України. Вчена дає логічне і найбільш повне порівняно з іншими вченими визначення поняття людського капіталу як сформованого та розвиненого в результаті інвестицій та накопиченого людиною певного запасу здоров'я, знань, навичок, здібностей, мотивацій, що цілеспрямовано використовується в тій чи іншій сфері економічної діяльності, сприяє зростанню продуктивності праці і завдяки цьому впливає на зростання доходів свого власника, прибутку підприємства та національного доходу [12, с. 52]. У цьому визначенні автора має місце деяка неточність. Так, людський капітал сам по собі не впливає на зростання прибутку підприємства і багатства держави. Це стає можливим лише за умови його використання у виробничій діяльності та початку трудової діяльності носія.

Як й інші форми капіталу, людський має властивість накопичуватися. В той же час його формування і розвиток потребують затрат матеріальних і фінансових ресурсів, часу та праці, тобто інвестицій. До них можна віднести всі види витрат, які можна оцінити в грошовій або іншій формі і які сприяють зростанню в майбутньому продуктивності та заробітків працівника. Тобто інвестиції в людський капітал можна трактувати як дії, направлені на підвищення професійної кваліфікації та продуктивних здібностей людей [12, с. 54 – 55]. При цьому, крім продуктивності праці, вони підвищують і економічну цінність часу працівника.

Процес інвестування, під час якого людина виступає одночасно в ролі

об'єкта, суб'єкта та результату впливу, — передумова виробництва людського капіталу.

У Бородіної О.М. «людський капітал — це не власне живі люди і не знання як такі, а сукупність проінвестованих суспільно доцільних виробничих та загальнолюдських навиків, знань і спроможностей, якими володіє людина» [13]. Вважаємо доцільним зазначити, що у даному випадку мова йде про вартість сукупності складових, що утворюють людський капітал. Але із визначенням автора ми погоджуємось частково, оскільки вона розуміє під людським капіталом виключно «набуту сукупність». Людина ж володіє і природженими здібностями, які використовуються нею в трудовій діяльності.

Висновки. 1. Таким чином, на сучасному етапі розвитку людський капітал доцільно розглядати як запас природжених, сформованих, накопичених і розвинених у людини за допомогою інвестицій інтелектуальних і творчих здібностей, особистих психофізіологічних характеристик, знань, навичок і досвіду, здоров'я, мотивацій, який, підвищуючи продуктивність праці, цілеспрямовано використовується в економічно-господарській діяльності з метою збільшення доходів його власника, прибутку підприємства та внутрішнього прибутку держави, задоволення їхніх позаекономічних потреб. Тобто це — такий запас, який можна за необхідності конвертувати у вартість.

2. Людському капіталу притаманні такі ознаки: є благом тривалого використання; не амортизується, вимагає значних витрат на формування і утримання на належному рівні, проте при здійсненні інвестицій зростає; має властивість накопичуватися і створювати собою певний запас, який не можна відчужити від людини, не зникає, але через зарплату та інші вигоди його носія переносить свою вартість на новостворений продукт; схильний до зносу та може застаріти ще до моменту його фізичного зносу.

3. На наступних етапах економічного розвитку суспільства роль людського капіталу буде посилюватися. Він займатиме вагоміше місце в системі факторів економічного процесу, насамперед, через посилення творчої складової носіїв людського капіталу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аникин А.В. Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса. — М.: Политиздат, 1971. — 382 с.
2. Shultz T. Investment in Human Capital. — N.Y.; L., 1971.
3. Becker G.S. Human Capital. N.Y.: Columbia University Press, 1964.
4. Фишер С., Дорнбуш Р., Шмалензи Р. Экономика: Пер. с англ. Со 2-го изд. — М.: «Дело ЛТД», 1993. — 864 с.
5. Критский М.М. Человеческий капитал. — Л.: Издательство Ленинградского университета, 1991. — 120 с.
6. Касаева С.Д. Особенности формирования человеческого капитала в семье. — Волгоград: Перемена, 2000. — 32 с.
7. Кудлай А.В. Управління людським капіталом підприємства: автореф. дис... канд. екон. наук: 08.09.01 / Харківський держ. економічний ун-т. — Х., 2004. — 20с.
8. Головінов О.М. Людський капітал у системі виробничих відносин Монографія. — Донецьк: ДонДУЕТ, 2004. — 161 с.
9. Голікова Н.В. Людський капітал як фактор зростання та розвитку економіки:

автореф. дис... канд. екон. наук: 08.01.01 / НАН України; Інститут економічного прогнозування. — К., 2004. — 23с.

10. Перепелица Н. Инвестиции в человеческий капитал как залог устойчивого развития // Экономика: проблемы теории и практики. Сборник научных работ. Выпуск 190: В 4 т. Том 1. — Днепропетровск: ДНУ, 2004. — С. 221 – 226.
11. Ажажа М.А. Державне регулювання інвестицій в людський капітал як фактор інтелектуального розвитку суспільства: автореф. дис... канд. наук з держ. упр.: 25.00.02 / Національна академія держ. управління при Президентові України. Харківський регіональний ін-т держ. управління. — Х., 2008. — 19 с.
12. Грیشнова О.А. Людський капітал: Формування в системі освіти і професійної підготовки. — К.: Т-во «Знання», КОО, 2001. — 254 с.
13. Бородіна О.М. Людський капітал як основний стратегічний ресурс сталого розвитку аграрної сфери // Економіка АПК. — 2003. — № 9. — С. 103 – 108.

Одержано 29.05.13

Аннотация

Кравченко Т.А.

Генезис научных взглядов на понятие «человеческий капитал» в экономической теории.

Статья посвящена анализу развития теории человеческого капитала на основе изучения научных трудов зарубежных и отечественных ученых. Исследования проведены с помощью диалектического и абстрактно-логического методов.

Проанализированы теоретические подходы к трактовке сущности экономического понятия «человеческий капитал». Проведенный сравнительный анализ человеческого и продуктивного капиталов позволил систематизировать их общие и отличительные черты, что обусловило правомерность выделения такой формы капитала как человеческий. Рассмотрены базовые функции и характерные признаки человеческого капитала. Отмечено, что главным условием эффективного воспроизводства человеческого капитала является процесс инвестирования, имеющий целью экономические и внеэкономические цели.

Даны рекомендации по уточнению определения человеческого капитала в условиях социально-экономических трансформаций общества. Предложенное авторское понимание этого понятия как запаса врожденных, сформированных, накопленных и развитых у человека с помощью инвестиций интеллектуальных и творческих способностей, личных психофизиологических характеристик, знаний, навыков и опыта, здоровья, мотиваций, который, повышая производительность труда, целенаправленно используется в экономически-хозяйственной деятельности с целью увеличения доходов его владельца, прибыли предприятия и внутреннего дохода государства, удовлетворения их внеэкономических потребностей. Отмечено, что творческая составляющая осуществляет значительное влияние на усиление роли человеческого капитала в производственных отношениях.

Ключевые слова: теория человеческого капитала, человеческий капитал, производительный капитал, запас, инвестиции.

Annotation

Kravchenko T.O.

The genesis of scientific views on the concept of "the human capital" in the economic theory.

This article analyzes the development of the human capital theory by studying scientific works of foreign and domestic scientists. Researches are conducted by means of dialectical and abstract-logic methods.

Theoretical approaches to the interpretation of the essence of the economic concept of "the

human capital" are given. The comparative analysis of the human and productive capital allowed organizing their common features, which resulted in the legitimacy of allocation of such form of capital as human one. The basic features and characteristics of the human capital are considered. It is emphasized that the main condition for efficient reproduction of the human capital is investment process, which aims economic and non-economic goals.

The recommendations to clarify the definition of the human capital in terms of socio-economic transformation society are given. The author suggests the definition of this notion as a stock of congenital, generated, accumulated and developed in humans by investing intellectual and creative abilities, personal physiological characteristics, knowledge, skills and experience, health, motivation, which intentionally used in the cost- and economic activity in order to increase owner income, company profits and internal revenue of the state, to meet their non-economic needs. It is indicated that the creative component has a significant impact on the role of the human capital in industrial relations.

Keywords: *theory of human capital, human capital, productive capital, stock, investment.*

УДК 351.746.1: 338.432: 332.021

СТРУКТУРУВАННЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ (СТРАТЕГІЇ) ДЕРЖАВИ У РОЗРІЗІ КЛЮЧОВИХ ЕЛЕМЕНТІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ

**М.А. БРУСЕНКО, кандидат економічних наук
Адміністрація Президента України**

У статті розглянуті тенденції структурування безпекової складової (у відповідності із структурними елементами чинних основ національної безпеки України) аграрної політики (або стратегії) держави, яка удосконалюється у процесі еволюції системи вітчизняних нормативно-правових актів усіх рівнів.

Ключові слова: *стратегія, аграрна політика, структура, національна безпека.*

На сьогодні рівень розвиненості будь-якої держави визначається наявністю у неї досконалої стратегії, спрямованої на забезпечення безпеки національного буття. Стратегія національної безпеки США (2002 р.) наголошує, що у ХХІ ст. лише ті країни, які визнають принциповий підхід на користь захисту основних прав людини і гарантій політичних і економічних свобод, зможуть вивільнити творчу енергію свого народу і забезпечити його майбутній розквіт. Але країни, які бажають отримати міжнародну допомогу, мають налагодити у себе розумне управління та нормально функціонувати, забезпечуючи економічне зростання шляхом розвитку вільних ринків, інвестицій, новаторства, підприємливості, охорони природного середовища, енергоощадливості, сільського господарства.

Сучасна наука визнає важливість розроблення економічної стратегії, яку, вважає Я.А. Жаліло, слід ввести до числа категорій сучасної економічної теорії (як розрахованої на тривалий період цілісної системи дій суб'єкта, спрямованих на реалізацію мети і пріоритетів економічного відтворення, врахування впливів ендогенних та екзогенних чинників) [1, с. 8, 16]. Господарський кодекс України вказує, що держава здійснює довгострокову (стратегічну) економічну політику у сфері господарювання, яка включає аграрну політику як складову структурно-галузевої політики, забезпечення економічної безпеки держави [2]. Затверджена